

Een bijzonder boek: Regius' *Fundamenta physices* (1646)

THEO VERBEEK

Niet alleen in de literatuur, maar ook in het echte leven is er naast de hoofdzaak bijna altijd een hele serie bijzaken. Het enige verschil is eigenlijk dat in de literatuur de auteur het voor het zeggen heeft en zelf mag uitmaken wat hoofd- of bijzaak is, terwijl dat in het echte leven zelfs achteraf vaak niet duidelijk is. Bijzaken die voor sommigen ook hoofdzaak waren, hebben we in elk geval ook bij de 'Utrechtse crisis' – de moeilijkheden die René Descartes (1596-1650) tussen pakweg 1640 en 1645 met de Utrechtse universiteit gehad heeft; hoofdzaak is natuurlijk de filosofie van Descartes en de reactie daarop van Voetius (1589-1676) – het is in elk geval de reden waarom we er over blijven praten en schrijven. Maar er zijn tal van bijzaken die weliswaar diepte en kleur geven aan het verhaal, maar die, door hun verwevenheid met allerlei andere kwesties, zo verwarrend zijn dat men ze liever buiten beschouwing zou laten.

o'n bijzaak, die ook hoofdzaak zou kunnen zijn, is een boek, dat in de crisis zelf weliswaar geen rol speelde maar dat de relatie tussen Descartes en Henricus Regius (1598-1679) – de derde hoofdfiguur – niettemin ingrijpend veranderd heeft, en ook voor de receptie van het cartesianisme van groot belang is gebleken. Regius wilde al vrij snel na zijn kennismaking met Descartes een boek publiceren dat een prodromus ('voorbode') moest zijn van de nieuwe filosofie. Begin 1641 moet hij dit plan aan Descartes hebben voorgelegd. Bang waarschijnlijk dat hem het gras voor de voeten zou worden weggemaaid, voelde deze er niets voor. Niettemin heeft Regius de gedachte van een boek nooit losgelaten. In de zomer van 1641 bundelde hij de disputaties, die hij tot dan toe gehouden had onder de algemene titel *Physiologia sive cognitio sanitatis* – heel vrij te vertalen als: 'Natuurkunde voor medici.' En in 1645, vrijwel op de dag af één jaar nadat Descartes zijn eigen *Principia philosophiae* (Amsterdam: Elsevier, 1644) gepubliceerd had, legde hij Descartes de tekst voor van een echt boek, dat *Fundamenta physices* ('Grondslagen van de natuurkunde') moest gaan heten (afbeelding 1).

Descartes was opnieuw tegen. Hij vond, zoals hij onmiddellijk terugschreef, de stijl 'misschien goed voor een dispuut,' omdat het dan gaat om het uitlokken van discussie, maar niet voor een boek, waarin de lezer bewijzen verwacht – als die ontbreken, aldus Descartes, dan maakt de auteur zichzelf belachelijk. Maar wat hem vooral tegenstond was het laatste hoofdstuk, *De homine* ('over de mens'), en wat Regius daarin te brede bracht over de verhouding van lichaam en ziel en over de kennis van

God: 'ik was verbaasd en bedroefd enerzijds om wat u daar voor waar lijkt te houden, anderzijds om het feit dat u het niet hebt kunnen laten om zulke dingen op te schrijven en te onderwijzen, ondanks het feit dat men u er allerminst om zal prijzen.' En ondanks het feit dat Regius aanbood om zijn tekst aan te passen en in zijn voorwoord duidelijk te maken dat hij en niemand anders verantwoordelijk was voor wat er in het boek beweerd wordt, was dat uiteindelijk het einde van de vriendschap.

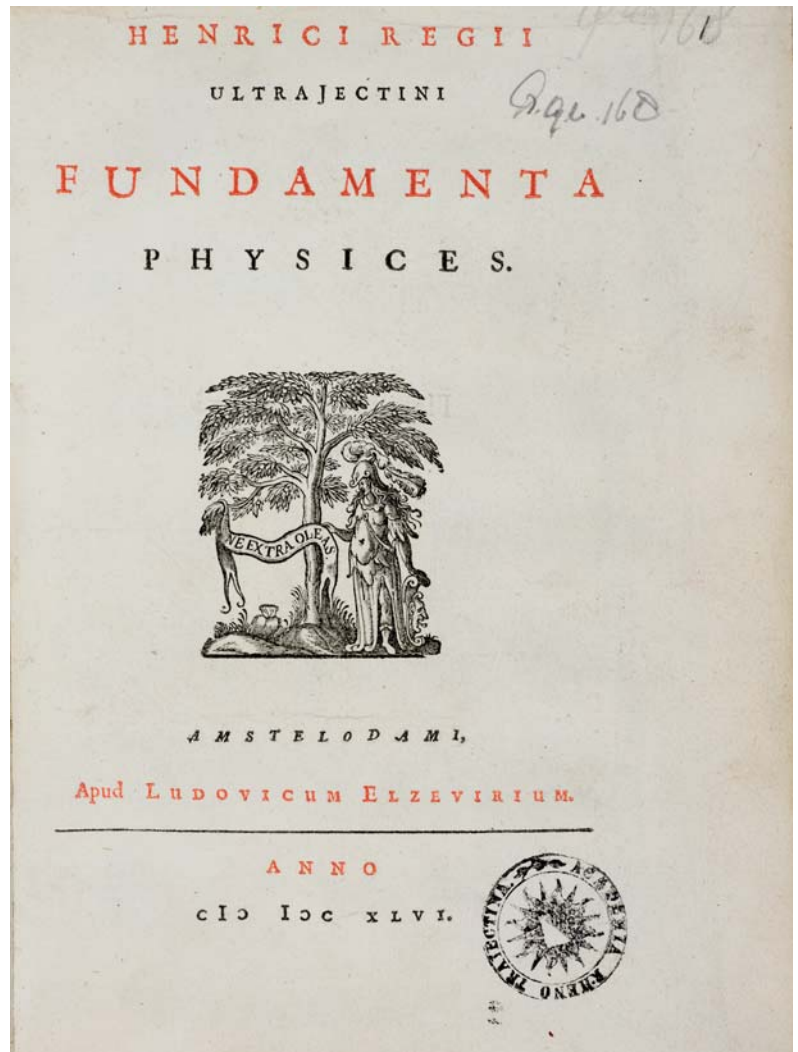
Wie het boek, dat eind 1646 gepubliceerd werd, ook maar enigszins bestudeert, moet Descartes wel een beetje gelijk geven. Regius' stijl is merkwaardig. Doorgaans begint hij met een definitie, vervolgens maakt hij een verdeling en dan wordt eerst het eerste lid van de verdeling uitgewerkt en vervolgens het tweede lid. Bijvoorbeeld, het principe van natuurlijke lichamen wordt gedefinieerd; vervolgens wordt vastgesteld dat dat principe uit twee delen bestaat, materie en vorm. Over materie wordt van alles beweerd, onder andere dat het een perfecte substantie is, die weer verdeeld wordt in onwaarneembare delen en waarneembare delen, enzovoorts en zo verder. Met de methode van Descartes heeft dat inderdaad weinig te maken.

Overigens is het boek rijk en aanschouwelijk geïllustreerd. Veel van het materiaal had Elsevier trouwens al eerder gebruikt voor de *Principia* van Descartes, wat ongetwijfeld aan Descartes' boosheid heeft bijgedragen – zo waren de lezers nog meer geneigd om Regius en hemzelf met elkaar te vereenzelvigen. In de kantlijn tenslotte vindt men wat we nu 'tussenkopjes' noemen, die men ook weer terugvindt in de inhoudsopgave en die zo de lezer de weg wijzen. In feite is het typisch een boek dat men in de zeventiende eeuw vaak gebruikte

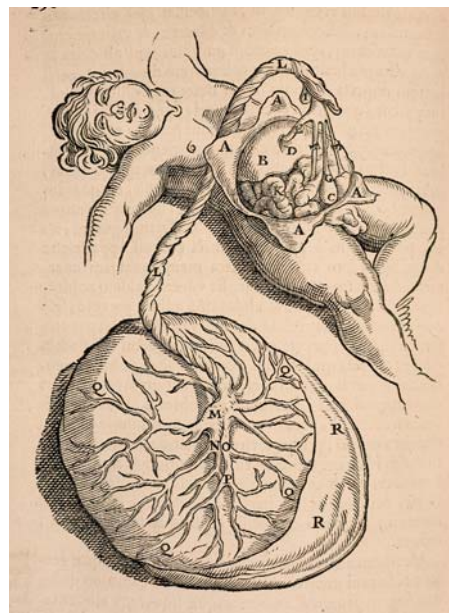
voor colleges – een soort van dictaat dat tijdens de les verder wordt ingevuld.

Wie Regius' *Fundamenta* en Descartes' *Principia* met elkaar vergelijkt ziet nog andere verschillen. Naar de opvatting van de tijdgenoten waren Descartes' *Principia* pijnlijk onvolledig. Aan het slot van zijn werk geeft Descartes dat trouwens ook zelf toe: om volledig te zijn had hij ook nog delen moeten toevoegen over planten, dieren en mensen, maar, helaas, daarvoor is meer onderzoek nodig dan hij op dat moment kan verrichten, zodat de lezer het met enkele grote lijnen moet doen. Zoals het nu voor ons ligt, bevat het boek uitsluitend een algemene inleiding over de metafysische principes van Descartes' filosofie (deel I), een algemene theorie van materie en de wetten van de beweging (II), een kosmologie (III) en een beperkte selectie van specifieke problemen, zoals het magnetisme (IV). Dat is voor een elementaire uiteenzetting van de filosofie niet zo veel. Het is zelfs niet veel als men het boek beschouwt als een uiteenzetting van de fysica of de natuurfilosofie – het object daarvan is immers in de zeventiende eeuw (en ook volgens Descartes zelf) nog steeds de totaliteit van al datgene wat aan verandering onderhevig is, dus ook planten, dieren en mensen. Op dat punt is Regius daarentegen zo volledig als men maar wensen kan: in twaalf hoofdstukken passeren alle onderwerpen de revue, tot en met de mens (afbeelding 2). Daarmee verwierf Regius dus een voorsprong op Descartes, in het bijzonder wat betreft de fysiologie van de mens: het boek waarin Descartes zelf zijn ideeën daarover op schrift had gesteld, werd pas ruim na zijn dood voor het eerst gepubliceerd. Regius' boek was dus de eerste, en geruime tijd de enige, gezaghebbende bron voor de cartesiaanse fysiologie.

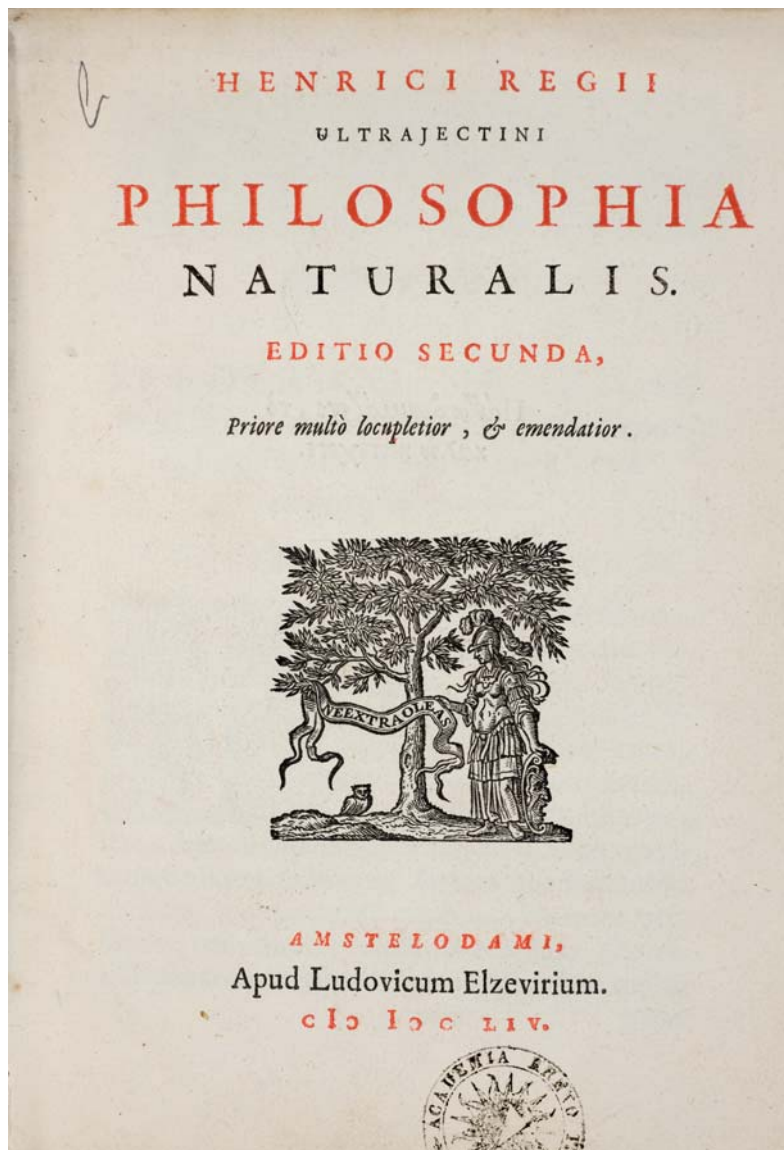
Regius droeg zijn boek op aan 'Prins Frederik Hendrik, bij de Gratie Gods Vorst van Oranje, Graaf van Nassau, Stadhouder (gubernator) over het Verenigd Nederland, en Heerser (imperator) te land en ter zee.' Dat deed men natuurlijk niet zo maar en het kwam ook niet zo vaak voor. In de Utrechtse universiteitsbibliotheek is er maar één wetenschappelijke publicatie waarmee Regius' boek deze eer deelt, overigens ook al van iemand die geen vriend van Descartes was: *Algebra ofte nieuwe stel-regel* (Den Haag, 1639) van Johan Stampioen de Jonge (1610-1653). Voor zo'n opdracht moest men beschikken over relaties, zoals bijvoorbeeld Constantijn Huygens (1596-1687), de invloedrijke secretaris van de prins, met wie Regius dan ook op 1 september 1646 als volgt contact zocht:

1 ▲
Titelpagina van Regius, *Fundamenta physices* (1646) (Utrecht UB, Qqu 168 dl. 1).

◀ 2
Pagina 212 uit Regius, *Fundamenta physices* (1646) (Utrecht UB, Qqu 168 dl. 1).

3 ▲
Titelpagina van *Philosophia Naturalis* (1654)
(Utrecht UB, Qqu 24).

‘Dank zij enige geleerde lieden, die mijn boek over fysica, dat tot nog toe verborgen was, het licht hebben doen zien, lijk ik in groot gevaar gekomen te zijn. Want hoewel het niets onbehoorlijks bevat, staat er ook veel in dat, omdat het een beetje afwijkt van de beter bekende meningen van sommige anderen, voor sommigen een reden zal zijn het te belasteren, tenzij het de protectie geniet van een machtige beschermheer. Ik heb dan ook gemeend dat ik mij het beste kan wenden tot de Prins van Oranje, de hoogste verdediger van ons aller vaderland en van zowel de publieke als de persoonlijke vrijheid, en hem dit boekje toe te wijden teneinde het aldus aan zijn zorg toe te vertrouwen. Tot hem immers nemen zelfs grote

misdadigers hun toevlucht en ook dan onthoudt hij hun niet zijn bescherming, maar vergeeft hen grootmoedig. Ik, die me aan geen misdrijf heb schuldig gemaakt, wanhoop dan ook niet aan zijn mededogen, al was het maar omdat ik geen andere bedoeling had dan anderen te helpen. Die hoop werd in mij gevestigd door mijn eerwaarde vriend Doctor Johnsonius, die zo goed was mij te verzekeren dat u de gewoonte hebt om allen die zich om de studie van de waarheid bekommeren met welwillendheid te omhelzen, en er dus geen bezwaar tegen zult hebben om onze hoogste vorst ons kleine letterkundige geschenk aan te bieden. Aangezien echter de universiteit, mijn gezin en de gevaren van de weg mij niet toestaan om de reis naar het legerkamp te ondernemen, en de zaak het niet toelaat om zijn terugkeer aan het Hof af te wachten, bid ik u nederig om ons boek aan de Prins aan te bieden, het bij hem aan te bevelen, en u te verwaardigen om uit mijn naam zijn bescherming af te smeken tegen de afgunst. Zo u dat wilt doen, dan twijfel ik niet of onze grootmoedige vorst zal uw verzoek toestaan, mij daarmee de plicht opleggend om voor altijd, en in eeuwige dankbaarheid aan u, te zijn, weledel hooggeboren heer....’

Huygens, die een goede vriend was van Descartes, heeft zich intensief bemoeid met de Utrechtse crisis en zal dus op de hoogte geweest zijn van Regius’ positie daarin. Dat hij wist dat precies om dit boek Regius ook ruzie had met Descartes, is eigenlijk onwaarschijnlijk. Het is immers zeer de vraag of hij in dat geval Regius te hulp had willen schieten. Regius van zijn kant kende Huygens waarschijnlijk niet persoonlijk. De eigenlijke bemiddelaar is dus ‘Dr Johnsonius’: Samson Johnson (1603-1661), hofprediker van Elizabeth Stuart (1596-1662), de te ’s-Gravenhage in ballingschap levende koningin-weduwe van Bohemen, met wier oudste dochter, Prinses Elizabeth van de Palts (1619-1680), Descartes sinds 1643 in betrekking stond. Mogelijk kwam Regius er over de vloer; iets dergelijks kan ook afgeleid worden uit de eerste brief van Elizabeth aan Descartes.

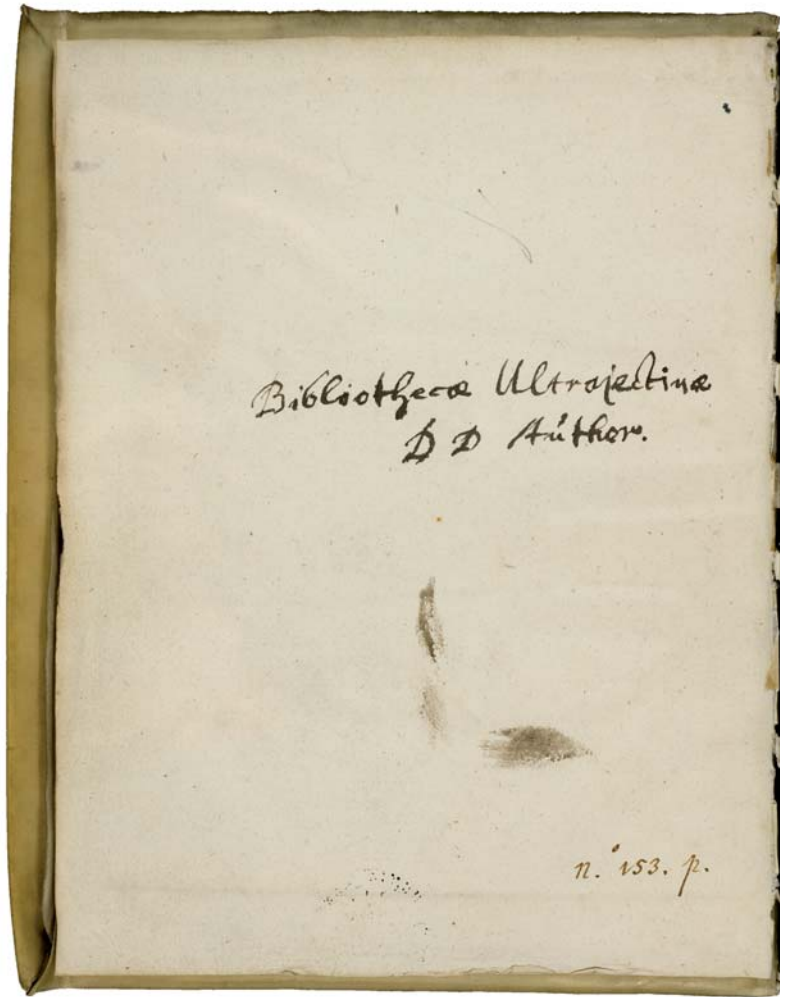
Interessanter nog is wat Regius meedeelt over de ontstaansgeschiedenis: het boek circuleerde kennelijk in handschrift, maar ‘geleerde mannen’ brengen het nu naar buiten – een bewering die herhaald wordt in de opdracht aan Frederik Hendrik en in het voorwoord tot de tweede editie (zie hieronder). Kennelijk dreigden studenten of ex-studenten van

4 ▶
Opdracht Regius in *Philosophia Naturalis* (1654)
(Utrecht UB, Qqu 24).

Regius het boek te publiceren als hij dat niet zelf zou doen. Het zou het onevenwichtige karakter van het boek kunnen verklaren. Dat Regius voor de publicatie steun zocht bij de stadhouder is overigens goed te begrijpen – de ruzie met Descartes had zijn isolement vergroot.

Nog twee punten om dit dossier af te sluiten. Ten eerste, toen de toestemming om het boek aan Frederik Hendrik op te dragen eenmaal gekomen was, bedankte Regius Huygens door middel van een brief van 28 november 1646 (oude stijl). De brief, die nooit gedrukt is, maakt nu deel uit van de Wallercollectie in Uppsala (<http://www.uu.se/arv/waller/eindex.cfm>). Regius deelt erin mee dat hij met grote vreugde vernomen heeft dat dankzij Huygens zijn 'literaire geschenkje' aan 'hunne Hoogheden' getoond is – niet alleen Frederik Hendrik maar ook zijn gemalin, Amalia van Solms (1602-1675), zou er dus weet van gehad hebben – en dat dezen het welwillend hebben aanvaard. En hoewel Regius, 'vol vertrouwen in de deugden en de gunst' van Huygens, zegt aan de goede afloop nooit getwijfeld te hebben, is hij niettemin blij om nu te vernemen dat hij buiten het bereik is van 'de pijlen der kwaadaardigheid'.

Het tweede opmerkelijke feit is dat het exemplaar in de Utrechtse universiteitsbibliotheek (Qqu 168) niet van Regius zelf komt maar van de hoogleraar Gerrit Moll (1785-1838). Regius schonk de bibliotheek wel een exemplaar van de tweede editie (Qqu 24), gepubliceerd onder de titel *Philosophia naturalis* (Amsterdam: Elzevier, 1654), een in veel opzichten sterk verbeterde versie (afbeelding 3). Een eigenhandige opdracht aan de bibliotheek, in Regius' karakteristieke handschrift, is te vinden op de verso zijde van de titelpagina (afbeelding 4). Een derde editie (Amsterdam: Lodewijk en Daniël Elzevier) zou nog volgen in 1661. Ook daarvan is een exemplaar aanwezig in de universiteitsbibliotheek (134 F 27). Een tamelijk zeldzame Franse vertaling tenslotte, door een zekere Claude Rouxel, werd gepubliceerd in Utrecht in het jaar 1687. Inmiddels was men kennelijk vergeten dat Regius' eigenlijk 'de Roy' heette: op de titelpagina wordt hij volgens een gewoonte die sindsdien onder Fransen niet meer is uit te roeien, 'Henri le Roy' genoemd.

◀ 5
Beeldje van Regius in de oude Hortus Botanicus van de Utrechtse universiteit. Een gedeelte van die tuin – de hortus medicus – heeft de naam van Henricus Regius gekregen en leeft nu verder onder de naam Regiustuin.